

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 7

ՅՈՒԼԻՍ

ԽԵ. ՏԱՐԻ 1931

ՀՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Կը յայտնեմ՝ սրտագին եւ խորին շնորհակալութիւններս հրապարակաւ այն ամենուն, որոնք Միաբանութեանս ընդհ. Արքայ ընտրութեանս առթիւ հաճեցան հետագրով կամ նամակով եւ կամ ունձամբ ընկէ իրենց բարեմայրութիւնները Միաբանութեանս եւ ինձ:

Գիտեմ՝ թէ եղած համակրանքի եւ սիրոյ ջերմ արտայայտութիւնները բացառապէս ուղղուած են Միաբանութեանս. եւ այս գնահատանքը, որ Հաստատութիւնս կը վայելէ, ազդու քաջալերանք մըն է ինձ դժուարին պաշտօնավարութեանս սեւանքին եւ կը խրախուսէ զիս շարունակելու այն ազգօգուտ ուղղութիւնն եւ գործունեութիւնը, զոր Մեծն Միջիթար նախագծած եւ սկզբնադրած է եւ դարերու ընթացքին անդողողոյ յստաջացուցած են իր արժանի յաջորդներն այս Յարկին ներքեւ:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՀԱՊՈԶԵԱՆ

Ընդհ. Արքայ Միջիթարեան Միաբանութեանս:

Վիեննա, 24 Յուլիս 1931:

ԵՂԻՅԷ ՎՈՐԳԵՅՏ

ԵՒ ԻՐ ԳՈՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀՈՅՈՑ ԳՈՏԵՐԸՉՄԻՆ

ԲՆԵՆԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն):

20. ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ

Մինչեւ ցայժմ մեր աշխատանքն եղած էր Սկզբնագիր Եղիշէի եւ Խմբագիր Եղիշէի զանազանութիւնը երեւան բերել: Այս նպատակին պիտի ծառայէր Համադրութիւնը մէկ կողմանէ Ղ. Փարպեցույ եւ Եղիշէի եւ միւս կողմանէ ընդհանուր պատմութեան տուեալներու: Ուր կը խոտորէր Եղիշէ Ղազարէն, հոն կը համաձայնէր ընդհանուր պատմութեան: Յեցած այս համաձայնութեան վրայ գծեցինք Սկզբնագիր Եղիշէի բովանդակութիւնը: Թէ այս բովանդակութեան հիմը սոսկ ենթադրութիւնն էր, ապացուցուց Յովհաննէս Եփեսացի, որուն հետ ձայնակից էր նաեւ Սերբոս:

Կը մնայ այժմ մանր դննութեամբ մի առ մի վեր հանել խմբագիր Եղիշէի մէջ կեղծ անուններու տակ թաղնուած պատմական զէպքերը, որոնք Ձ. դարու կը պատկանին: Մեր քննութեան այս մասը պիտի ամփոփէ իր մէջ վերագոյն յայտնուած խորհրդածութեանց հիմն եւ ապացոյցները: Շօշափելի պիտի ընծայէ այն բոլոր փոփոխութիւններն եւ խանգարումները, զորոնք երկնած է խմբագիրը: Եթէ զո՞հ գացած է այս չարահամութեան Սկզբնագրին ամբողջութիւնը, բայց մնացած են նշմարներ ձանձաղու համար անոր բովանդակութիւնը:

Արդէն քանիցս առիթ եղաւ ըսելու, թէ խմբագիրը գլխաւորաբար Սկզբնագրին անունները փոփոխելով կատարած է կեղծիքը: Եւ որովհետեւ անմիտ կերպով կատարած է այս գործողութիւնը, առանց պատմական հասկացողութեան, առանց անուններու փո-

փոխութեան հետ նաեւ զէպքերը Ե. դարու հանդամանքներուն ճշդիւ պատշաճեցնելու, դիւրին պիտի ըլլայ մտադիր ընթերցմամբ ձանձաղ դերերէն դերակատարները, ինչպէս որ արուեստէն արուեստաւորին, արդիւնքէն արդիւնագործին խելամուտ կ'ըլլանք: Խմբագիրը առիւծին գլուխը կտրած, անոր տեղ աղուէտի խալամ մ'է դրած եւ ներկայացուցած մեզի աղուէս մը. բայց իրանը, ձեռն ու մագիլները առիւծը կը մատնեն: Խոսքով Ա. Անուշրուուանի հզօր զէմքը, ահարկու բարբառը, գեղատիզ մագիլները համարած է թէ Յազկերտ Բ.ի անուան տակ պիտի թաղէին: Խոսքով անունը փոխուած է Յազկերտի, բայց յորջորջանքն՝ Անուշրուուան, զոր սկզբնագիր Եղիշէ հայացուցած է «անմահ» եւ բառախաղով ներկայացուցած «Անմահից կարգի դնէր գանձն» վրիպած է խմբագրին ուշադրութենէն:

Ամէն դար ունի իւր նկարագիրը, ամէն անհատ իւր յատկանիշները. ոչ զէպքերու ժամանակն փոփոխելով եւ ոչ անհատին անունն այլալեւով կը փոխուին դարերու եւ անհատներու նկարագիրները: Նոյն խմբագիր նաեւ ժամանակներու եւ անհատներու լեզուական նկարագրի մագիլն է: Եթէ ինքը խմբագիրը միամիտ եղած է կարծելու թէ իւր կեղծիքը «ականատես Եղիշէի» մը վերագրելով՝ նաեւ գրուածքը հինգերորդ դարու հեղինակութիւն պիտի ներկայանայ, սխալ հաշիւներու վրայ հաստատած է իր տեսութիւնը: Ինչպէս մետաղներն ունին իրենց ինքնայատուկ փայլն եւ հնչիւնը, նոյնպէս դարերն եւ հեղինակները իրենց սեպհական ոճն եւ նկարագիրը: Մամուլորապէս Ե. դարու լեզուի եւ ոճի ոսկի նկարագիրն այնպէս հնչիւն եւ պաղպաջուն է, որ մեծ նրբագրացութիւն կարեւոր չէ զանազանելու համար անոր փայլն եւ հնչականութիւնը ուրիշ դարերու լեզուական յատկանիշներէն:

Եթէ միայն գունախտութիւնն եւ խլութիւնը չեն խանգարած մեր զգայարանքները: Եթէ սակայն ոմանք այժմեան խմբագրութեան մէջ յանձին կեղծարարի «սուրբ» մը կ'ուզեն յարգել եւ անոր շրթունքներէն հոսած բարբառին մէջ ոսկեփայլ, ոսկեհնչուն ձայներ զգալ, եւ պիտի ողբամ միայն ողբերգու մարգարէին հետ. «Զիա՞րդ շրջալ ոսկին, այլա՞գունեաց արծաթն սպիտակ» (Ողբք, Գ, 1):

Խմբագիր Եղիշէի մէջ ոչ միայն լեզուն ասպարէաներով հեռու է Ե. դարու լեզուի նկարագրէն, այլ եւ կը զանազանուին Զ. դարու հեղինակ, սուրբ եւ ակամատես պատմագիր Եղիշէի եւ Ե. դարու խմբագիր սուտ, երազատես Եղիշէի լեզուներու մէջ ինքատիպ հնչիւններ, թէպէտ անոնք մեծ անջրպետով հեռու չեն ապրած իրարմէ, եւ միայն տարբեր զարոցներու աշակերտներ են. ինչպէս մեր օրով ալ նախապատերազմեան եւ յետպատերազմեան զարոցներու աշակերտները կը զանազանուին իրենց խորհելու եւ գրելու ոճերով: Բայց լեզուական խորհրդածոթիւններով չհեռանանք մեր նիւթէն: Լեզուի մասին ապա առանձին յօդուածով առիթ պիտի ըլլայ խօսելու:

Անցնինք այժմ պատմական վերլուծման, հետեւելով ոչ թէ Եղիշէի քայլերուն, այլ պատմութեան ժամանակագրութեան. ուսկից պիտի տեսնուի ինչ որ շատ անգամ ըսինք.

- ա. Թէ խմբագիրը կոյրգիւրայն փոխած է Սկզբնագրին անունները, առանց պարագաները փոփոխելու:
- բ. Դէպքերը Ե. դարու գիմակին տակ Զ. դարու պատմութեան կը վերաբերին:
- գ. Սկզբնագիրը 531—590 տարիներու պատմութիւնը կը ներկայացնէ:
- դ. «Հայոց պատերազմ» անուանուած է 572ի Հայոց մեծ ապստամբութիւնը եւ անոր յաջորդող պատերազմները:
- ե. Պատմութեան թատերաբեմին վրայ գլխաւոր դերակատարն է Խոսրով Ա. Անուշըրուան «Անմահն» (531—579), անոր շուրջը կը յաճի պատմութեան ծիրը:
- զ. Այժմեան խմբագիր Եղիշէն կեղծիք է. զուրկ պատմական արժէքէ:
- է. Սկզբնագիր Եղիշէի ձայնը պէտք է լսել աւերակներու տակէն:

Առ այս յառաջ պիտի բերուին հատուածներ խմբագրութենէս եւ պիտի վերլուծուին

անոնք ըստ իմաստին եւ ըստ ժամանակագրական պատմութեան, առանց կանխակալ կարծիքի, առանց աշուուութեան, դէտակն պատմական ստուգութեան:

«Եղիշէ» պիտի անուանեմ Խմբագրութիւնը, «Սկզբնագիր Եղիշէ» պիտի կոչեմ Սկզբնագիրը:

21. ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ Գ. — ՇԱՊՈՒՆ Բ. ԵՒ Գ.:

Ա. Յեղանակին սկիզբը, ուր ժամանակը կը ներկայացուի, հակաժամանակագրական եւ անկապ մտքերու ծրար մըն է: Կը սկսի. ա. «Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց՝ տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանութիւնն օրինօք մոգաց»:

Այս սկզբնաւորութիւնը կը յիշեցնէ Ազաթանդեղեայ սկսուածքը. «Ընդ նուագել ժամանակաց թագաւորութեանն Պարթեւաց, ի բառնալ տէրութեանն յԱրտաւանայ որդւոյ Վաղարշու, ի սպանանել զնա Արտաշրի որդւոյ Սասանայ... հաճեցան հաւանութեամբ ընտրել զաէրութիւնն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ» (էջ 15): Ազաթանդեղոսի այս տողերը Ղ. Փարպեցի համառօտած է. «Սա (Ազաթ.) զնուագումն թագաւորութեանն Արշակունւոյն Արտաւանայ եւ զգօրանալն Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ ստուգապէս յօրինուածովք կարգեալ դրոշմեաց» (էջ 2). քիչ յետոյ կը գրէ Փարպեցի. «Եղեալ զկամս իւրեանց՝ բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազգէն» (էջ 24):

Վերոյիշեալ տողերը խմբագրին են. որ Ազաթանդեղեայ պարթեւ եւ Ղազարի հայ Արշակունեաց վերանալն ի ձեռն Սասանայ ազգին՝ ձուլած է ի մի, եւ այսպէս Սասանայ տան տիրապետութիւնը Պարսկաստանի վրայ՝ տարածած է նաեւ Հայոց աշխարհի վրայ: Այս նուաճման հետ կապած է «մոգաց օրէնքի» այսինքն զբաղաւորական կրօնի բունի քարոզութիւնը. իր խօսքերն են.

բ. «Եւ բագում անգամ մարտնչէր ընդ այնախի, որ ոչ ընդ նովին օրինօք մտանէին, սկիզբն արարեալ յամացն Արշակայ արքայի որդւոյն Տիրանայ, եւ կուէր մինչեւ յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց, որդւոյ վաւաշապիոյ»¹:

¹ Այսպէս Վիեննայի Թ. 971. տպագրին ունի՝ «Ստահրացապէս»:

Ուստի պատմագրիս համաձայն պարսիկը Տիրանի որդւոյն Արշակ Բ. ի (350—367) օրերէն սկսեալ մինչեւ վերջին արշակունւոյն՝ Արտաշէսի Զ. տարին (428) «բազում անգամ» կուտած է Հայոց հետ, «մոգութեան օրէնքը» Հայաստան մուծելու համար: Նաեւ հոս աղբիւր ծառայած է խմբագրին՝ Ղ. Փարպեցի. «Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի Զ. ամի Արտաշէսի (որդւոյ Վաւաշապէս) ... եւ անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից» (Փարպ., էջ 25): Խմբագիրը սակայն սխալ հասկըցած է Ղ. Փարպեցւոյ «Թագաւորն Հայոց Արշակ» (էջ 8—9), այս ինքն Արշակ Գ. որդին Պապայ, զոր շփոթած է Տիրանի որդւոյն հետ:

Հակառակ այս տողերուն, ուր քրիստոնէական կրօնի ճնշումը կը շեշտուէր, կը գրէ քիչ յետոյ. թէ

գ. «Վասն որոյ եւ աստուածպաշտութիւնն բարձրագոյնս կամակարութեամբ երեւելի լինէր յաշխարհին Հայոց՝ ի սկզբանէ (է) տէրութեանն Շապիոյ արքայից արքայի մինչեւ յամն յերկրորդ Յազկերտի արքայից արքայի՝ որդւոյ վաւաշայ»:

Հայոց թագաւորի բարձումը տեղի ունեցաւ Վաւա Շ. ի ութերորդ կամ իններորդ տարին (428). ուստի թագաւորական իշխանութեան նախարարներու փոխանցումէն մինչեւ Յազկերտ Բ. ի երկրորդ տարին (440) հազիւ 12 տարւոյ անջրպետ կայ: Այս 12 տարիներու ընթացքին միայն ա՞յն պատճառաւ, որ Հայոց այրուծին «ի ձեռն նախարարաց առաջնորդէր ի պատերազմ» կամ որովհետեւ չկար հրապարակի վրայ հայ թագաւոր, պայծառացաւ երկրին մէջ աստուածպաշտութիւնը: Չեմ կրնար ենթադրել թէ Եղիշէ ընկերվարական գաղափարներով տարուած՝ թագաւորներու հակառակորդ մ'եղած ըլլայ: Այլազգ ալ դժուարին է բացատրել թէ ինչպէս երկիր մը, ուր 350էն մինչեւ 428 հարածուած էր քրիստոնէութիւնը, մի եւ նոյն ժամանակ Շապուհ Բ. էն մինչեւ Յազկերտ Բ. ուստի 309էն մինչեւ 440 կրնայ յառաջադիմել քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը: Դարձեալ Ղազար Փարպեցին է մոլորեցուցիչը: Պատճառ էր Ղազար; թէ Հայոց թագաւորութիւնը Շապուհի օրով երկրիեղկած էր. եւ թէ Արշակ

Գ. թողուցած Այրարատեան դաշտը Պարսից՝ ինքը ենթարկուած էր Կայսեր իշխանութեան: Բայց եւ այնպէս երկրին մէջ շնորհիւ Սահակի եւ Մաշտոցի եռանդուն գործունէութեան եւ գրականութեան սկզբնաւորութեան եկեղեցական կեանքը ծաղկած եւ բարգաւաճած էր: Յիշելով երկու ուսուցիչներու մահը, կ'աւելցնէ Ղազար բարեպաշտօրէն. «Եւ ի բարեխօսութենէ սուրբ հանգուցեցրցն արանց՝ շնորհեցաւ աշխարհիս Հայոց պաշտօն ուղղափառ հաւատոց, մինչեւ ցամն ԲԺ. Յազկերտի արքային Պարսից որդւոյ վաւաշայ» (էջ 38):

Այս տեղիքները թելադրած են Եղիշէի յիշեալ պատմական զուգակցութիւնն ընել: Իր «մինչեւ յամն յերկրորդ Յազկերտի» պէտք է կարգաւ կամ «ցամն ԲԺ. երկրորդի Յազկերտի» (համար. Կորիւն 48. «մինչեւ ցառալին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ վաւաշայ» եւ Փարպ. «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդւոյ վաւաշայ թագաւորին Պարսից», երբ կը նշանակուի Մաշտոցի մահը) եւ կամ «յամն Ա. երկրորդի Յազկերտի»: Այլազգ համաձայնեցնելու համար վերագոյն նշանակուած Արտաշէսի Զ. տարւոյն հարկ է ուղղել ամբողջ «մինչեւ յամն Ը (կամ Թ) Վաւաշ (Ե) որդւոյ Յազկերտի» (ինչպէս առաջարկած էի վերը, § 17):

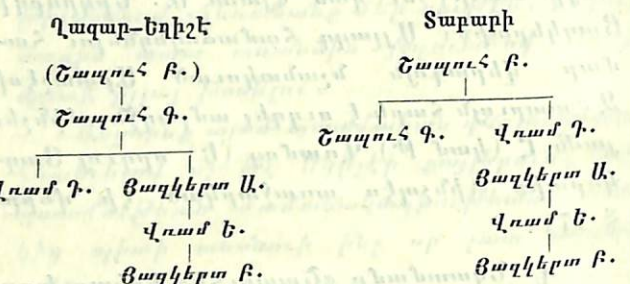
Պ. Նկատմամբ «Շապուհի» երկար խորհրդածութեան առիթ կու տայ Եղիշէ: Բայ ի այս տեղիքէն դեռ երկիցս կը յիշատակուի Շապուհի անունը Եղիշէի քով: Ամէնէն ուշագրան է հետեւեալ պարբերութիւնը. Եղիշէ Բ. 34—35. Հայ նախարարները ի Դուռն կոչուած են. արքայից արքայն (ըստ խմբագրին՝ Յազկերտ Բ.) կը ստիպէ որ ուրանան քրիստոնէութիւնն եւ ընդունին մոգութիւնը: Նախարարները խօսք կ'ուզեն. «Խնդրեմք ի քեզ, արքայ քաջ, ուկն դիր սակաւ բանից մերոց... Յիշեցուցանեմք քեզ գժամանակն Շապուհի արքայից արքայի, որ էր հայր հաւուսն քն Յազկերտի. եւ ետ նմա Աստուած գերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն սովին օրինօք, որով եւ մեք իսկ վարեմք այժմ. եւ հարքն մեր եւ հաւքն հարքն մերոց կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս. եւ սիրով կատարէին գամեանցն հրաման բանի նորա. եւ բագում անգամ ի նմանէ մեծապարգեւք լինէին: Եւ յայնց ժա-

մանակաց մինչեւ ի քո հայրենի աքոռոյ ե՛լ մեք գնոյն ծառայութիւն ծառայեցաք. բայց քերեսս քեզ լաւագոյն քան գառաջնոցն»:

Այս պարբերութեան մէջ խօսք կ'ըլլայ Յազկերտ Բ.ի ցեղաբանութեան վրայ եւ կը յիշուի անոր պապին հայրը Շապուհ, որ պիտի ըլլայ համանունն Շապուհ Գ. (383—388), որդին Բ. Շապուհ (309—379):

Այս ցեղաբանութիւնը Եղիշէին ծանօթ եղած պիտի ըլլայ Ղ. Փարպեցիէն (էջ 18), որ Վոսմ Գ. Կրմանշահն (388—399) եւ Յազկերտ Ա. (399—419) կը ներկայացնէ եղբայրներ եւ որդիք Գ. Շապուհի: Տարբարի (71, 85) զՎոսմ Գ. կը համարի Շապուհ Գ.ի եղբայրն եւ Շապուհ Ա.ի որդին. իսկ զՅազկերտ Վոսմ Գ.ի որդին: Նկատմամբ Վոսմ Գ.ի Ղ. Փարպեցւոյ համաձայն են Ազաթիաս, Բարհերէոս, Համզա եւ Ֆիրզուսի (Nöldeke, Tabari 71 ծն.):

Ըստ այսմ Յազկերտ Բ.ի տոհմածառն զարգացած էր ըստ Եղիշէի՝ համաձայն Ղազարի՝

Nöldeke, Tabari, էջ 436 a Սասանեան արքայից տոհմածառին մէջ Վոսմ Գ. եւ Յազկերտ Ա. Շապուհ Գ.էն սերեցնելով հանդերձ կը գրէր միանգամայն թէ «անոնք թերեւս Շապուհ Բ.ի որդիքն» ըլլան:

Ուստի Յազկերտ Բ. իրրեւ թոռն Յազկերտ Ա.ի կարող է նաեւ Շապուհ Բ.ի թոռնորդին ըլլալ:

Կայսերաց Գիրքը² Սասանեան արքայից յաջորդութիւնը այսպէս կը ներկայացնէ.

- Շապուհ (Բ.) Որմզդեան՝ ՀԳ.
- Արտ(ա)շիր (Բ.) ի Շապահեան՝ Գ.
- Վոսմ (Գ.) յԱրտաշիրեան՝ ԺԱ.
- Յազկերտ (Ա.) Վոսմեան՝ ԻԱ.
- Վոսմ (Ե.) Յազկերտեան՝ ԻԲ.
- Յազկերտ (Բ.) Վոսմեան՝ ԺԹ.:

² Անանուն ժամանակագրութիւն խմբագիր յօրէնեալ յԵ. դարու. Վենետիկ 1904, էջ 30:

Ուստի Շապուհ Գ.ի անունը դուրս ձգուած է: Այսպէս գիտեն նաեւ Սերիոս (17) եւ Մ. Խորենացի (Գ. 50, 51): Տարբարի (Nöldeke, էջ 69) զԱրտաշիր, որուն ճշդիւ 4 տարի կու տայ, կը ներկայացնէ եղբայր Շապուհ Բ.: Հայ աղբիւրներու Յազկերտ Բ. կ'ըլլայ Յազկերտ Ա.ի թոռը, Վոսմ Գ.ի թոռնորդին:

Այս պատկերէն կը տեսնուի թէ Եղիշէ ուղղակի կախում ունի Ղազարէն: Եւ որովհետեւ Ղազարին ծանօթ Շապուհի անձն դժուար է ճշդել, այսինքն թէ Ղազար Շապուհ Բ.ն թէ Գ.ն նկատուի ունի, նոյն դժուարութիւնը կը մնայ նաեւ Եղիշէի քով:

Թէեւ Հայաստանի պաշտօնական բաժանումն 383/86 տարիներուն տեղի ունեցաւ ուստի Շապուհ Գ.ի (383—388) օրով, բայց յամենայն դէպս Շապուհ Գ.ի հնգամեայ տարիներուն, յատկապէս Հայաստանի երկփեղկելէն յետոյ՝ դժուարաւ առիթ ընծայուած պիտի ըլլար նախարարներուն իրենց ծառայութիւնը մատուցանելու Շապուհ եւ անոր մեծամեծ պարզելներուն արժանանալու: Վերագոյն յայտնած էր Եղիշէ թէ Սասանեան տունը Արշակ Բ.ի օրերէն սկսեալ մինչեւ Արտաշէսի Զ. տարին, այն է մօտաւորապէս 350—428 տարիներուն կը մղէր կոխ Հայաստանն «ընդ օրինօք մոզաց» նուաճելու, ուստի Շապուհ Բ.ի օրերէն արդէն: Ծանօթ է Փ. Բուզանդէն թէ ի նպատակ արքայից արքայի շատ անգամ երեւցած են Հայք պատերազմի դաշտի վրայ, ցուցուցած քաջութիւններ, արժանացած դրուատիքի: Ուստի երկու դէպքին ալ խօսքը Շապուհ Բ. Երկայնակեացի (կամ Լայնաթիկունքի) մասին պէտք է առնել: Երկու հատուածներս ալ խմբագիր Եղիշէին կը վերաբերին:

Ե. Երրորդ տեղիքը հետեւեալն է. Հայ նախարարները, որոնք ուրացած էին քրիստոնէութիւնը, երբ կը հասնին Անդղ գեղաքաղաքը, կը հանդիպին Ղեւոնդ երէցի դեմազրութեան: «Եւ եղեւ յետ աւուրց քսան եւ հնգից՝ մոզպեան ինքնին մոզօքն հանդերձ հասանէր մեծաւ գօրութեամբ. քակել զգրուեսն եկեղեցւոյն յաւուր միաշարթուն»: Բայց կը բախի սաստիկ դիմազրութեան հայ ժողովրդեան կողմէն: Այս առթիւ Եղիշէ երկար ճառ մը կը դնէ մոզպետին բերանը, որով անիկա իւր զարհուրանքն եւ միանգամայն հիացմունքը կը յայտնէ այն կրօնասի-

րութեան վրայ, զոր Հայերը երեւան կը բերեն: Ի մէջ այլոց կ'ըսէ մոզպետը. «Լուեալ իսկ իմ էր ի նախնեաց մերոց, եթէ յաւուրս Շապիոյ արքայից արքայի, իբրեւ սկսաւ ուսումնոյ այդ անել եւ բազմանալ եւ լնուլ գամենայն երկիրն Պարսից, եւ եւս անոր յարեւելս հասանել. իսկ որ վարդապետին էին օրինացն մերոց՝ յարդարեցին զքազաւորն, զի մի՛ բնաւ ամենեւին բարձրին օրէնք մագուրեան յաշխարհէն, եւս հրաման սաստիկ, զի լուեալ դադարեցէ քրիստոնէութիւնն: Եւ որչափ նա կամեցաւ արգելուլ՝ եւս քան զեւս անեցին եւ բազմացան եւ հասին մինչեւ յաշխարհն Գուշանաց, եւ անտի ի հարաւակողմն՝ մինչեւ ի Հնդկիս տարածեցաւ: Եւ այնպէս աներկիւղ եւ համարձակ էին յաշխարհին Պարսից, մինչեւ յամենայն քաղաքս աշխարհին եկեղեցի շինեցին, որ գանցուցանէր պայծառութեամբ զքազաւորաբնակ արհունօքն: Եինէին եւ վկայարանս իմն անուանեալս, եւ գնոյն գարդ եկեղեցեաց գարդարէին. եւ յամենայն տեղիս՝ յապատս եւ յանապատս միայնանոց շինէին: ...Թէպէտ էարկ ի նոսա քազաւորն զձեռն իւր խստութեամբ... գնոսս ոչ կարաց նուազեցուցանել ի բազմութեանն: Դարձեալ քէպէտ փակեաց եւ կնքեաց զդրուսն եկեղեցեացն ընդ ամենայն աշխարհն Պարսից, նոքա գամենայն տուն եկեղեցի առնէին. եւ յամենայն տեղոյ զիւրեանց օրէնսն կատարէին... Իբրեւ ետես քազաւորն եթէ գրոհ տուեալ դիմեցին ի մահ... արգել ե՛լ կարնեաց ի նոցանէ զհարուածս տանջանացն. եւ հրաման եւս մոզպեցն եւ մոզպետացն, զի մի ամենեւին ոք խուսեցէ գնոսս, այլ հաստատեալ կայցեն աներկիւղութեամբ յիւրաքանչիւր ուսմանս, մոզն եւ գանդիկն եւ հրեայն եւ քրիստոնեայն, եւ որ այլ բազում կեշտք են ի կողմանս կողմանս աշխարհին Պարսից: Եւ այսա ա՛ն երկիրն զխաղաղութիւն հաստատութեամբ, եւ լուեալ դադարեցին ամենայն խոռվութիւնք յուրմանց: Քանզի ընդ մերոյ աշխարհին շարժմանն՝ եւ արեւմուտք եւս մեծապէս շարժեցան, եւ ամենայն Տանկաստան ընդ նոսին խոռվեցան: Զայն ահա ի լսելոյ զիտեմք» (Գ. 45—46):

Տողերս Սկզբնագիր Եղիշէին կը վերաբերին. տեսարանը Դուռնոյ առջեւ կը կատարուի: Եղիշէ նկատուի ունի հոս Շապուհ Բ.ի յարուցած հալածանքը, երբ նահատակուե-

ցան Արեւելեան վկայք: Ներշնչուած է նաեւ տեղ տեղ բառական քաղուածներով իսկ, Արեւելեան վկայից վկայաբանութեանն: Թէ այս առթիւ Դուռնոյ առջեւ նաեւ Շապուհ Բ.ի (եւ յաջորդ շրջանի թագաւորներու) մասին խօսք եղած եւ անոնց հրովարտակներն կրօնի ազատութեան՝ յիշատակուած է, կը վկայէ նաեւ Յովհ. Եփեսացի. Բ. 20. «Նաեւ Շապուհ արքայից արքայի ժամանակները հանդիպեցաւ այս...» (տե՛ս վերը § 18):

Սուրբ առանց տարակուսի Շապուհ Բ.ի յարուցած հալածանքներու մասին է, որոնք սկիզբ առին 339ին եւ տեւեցին նոյն սաստիկութեամբ մինչեւ արքային մահը (19 Օգոստ. 379)³: Բայց Եղիշէ նկատուի ունի հոս նաեւ յաջորդ դարերու սասանեան արքայից կրօնական քաղաքականութիւնը. այսպէս երբ կը գրէ թէ արքայից արքայն ի վերջոյ համոզուեցաւ թէ անհնարին պիտի ըլլայ բնաջնջել քրիստոնէութիւնը, եւ զիջաւ տալ կրօնի ազատութեան հրովարտակ, չէր կրնար Եղիշէ միայն Շապուհ Բ. աչքի առջեւ ունենալ: Դարձեալ երբ կը գրէ թէ հալածանքներու

³ Labourt, *անդ*, էջ 50: P. Peeters, Le «Passionnaire d'Adiabène» Analecta Bollandiana, 43 (1925), էջ 261—304: Այս երկարամեայ հալածանքներու վերջին վիճակէն էր Ս. Ակեփսիմաս կախկողմ. որ նահատակուեցաւ Մարաստանի մէջ, տեղն ճշդիւ ծանօթ է, 378/79ին, առաջին թշուարի 9ին: Կը պատմուի վկայաբանութեան մէջ (Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, t. II, էջ 374) թէ նահատակութենէն երբ օր ետքը նշխարները հաւաքեց Հայոց քազաւորին աղջկը, որ իբրեւ պատանդ կը գտնուէր Մարաստանի մէկ բերդի մէջ: Ո՞ր հայ թագաւորն կ'ահնարիտէ հոս. եւ ո՞վ է անոր դուստրը: 379ին Արշակունեաց դահլէն նոր էր հեռացուած Վարազդատ: 374ին, երբ դաւազրութեամբ սպանուեցաւ Պապ, Կայսրը թագաւորեցուցած էր Հայոց զմանուկն Վարազդատ: Բայց քիչ ետքը Մանուէլ Մամիկոնեան, դառնալով Պարսկաստանէն, կը հալածէ «զթագաւորն Վարազդատ... ի սահմանացն Հայոց, եւ տայր հրաման աշխարհի իրոխանակ թագաւորի... եւ զկինն Պապայ արքայի զՉարմանդուխտ տիկին, հանդերձ որդւովք արշաղանովք (Արշակ եւ Վաղարշակ) առեալ զնոսա ի տեղի պատգամաւորութիւն կը զրկեն Մանուէլ եւ Չարմանդուխտ տիկինն Հայոց, առ Շապուհ Բ. «զի ի նա ձեռս տայցեն եւ զնա պաշտիցեն, եւ նմա միամտութեամբ ծառայեցեն, եւ տայցին նմա դաշխարհս Հայոց»: Արքայից արքան կը հաւանի եւ կ'առաքէ փոխարէն «թագս մանկանցն որդւոցն երկոցունց Արշակայ եւ Վաղարշակայ» (Փ. Բուզ. Ե. 37, 38): Այս պատմութեան կարելի է հետեւեցնել թէ Շապուհ Բ. պատմութեամբ ըլլայ Հայերէն հպատակութեան իբրեւ դրահան Չարմանդուխտ տիկինը, այսինքն Պապ թագաւորի բամբռէին մէկ դուստրը, թէեւ Բուզանդ այս մասին չ'ընէր որ եւ է անհարկութիւն: Իսկ երբ քիչ ետքը Մանուէլ միւսանգամ ապստամբեցաւ Պարսից դէմ, թագաւորացն պատանդը ստիպուեցաւ մնալ Մարաստանի մէջ, մինչեւ Մանուէլի մահը, երբ փոփոխուեցան Հայաստանի քաղաքական հանգամանքները (383—386): Այսպէս վկայագրին յիշեալ տեղիքը կը դռնէ հաւանական մեկնութիւն:

հետևութեամբ Հռովմայեցիք եւ ամբողջ Տաճկաստանը ոտք ելան, ցոյց կու տայ թէ առ հասարակ Դ.—Չ. դարերու անցքերը ծանօթ են իրեն: Ակնարկուած հրովարտակը միայն Կալատի կրօնի ազատութեան հրամանագիրը կրնայ ըլլալ (տե՛ս այս մասին յետոյ):

Շապուհ Բ.ի հալածանքը քրիստոնէից դէմ շարունակուեցաւ նաեւ արքային մահէն ետքը՝ մինչեւ Յազկերտ Ա.ի դահակալութիւնը:

Առաջին անգամ Յազկերտ Ա. էր, «որ հրամայեց վերստին շինել ամենայն շեղութեամբ իւր բովանդակ պետութեան մէջ այն ամէն եկեղեցիները, որոնք իւր հայրերու օրով քանդուած էին, ազատ արձակել այն ամէնքը, որոնք վասն Աստուծոյ փորձուած էին. իրաւունք տալ որ քահանայք եւ առաջնորդք ինչպէս եւ կղերականք ազատ եւ աներկիւղ շրջին» (Braun, էջ 8, Labourt, 92—93): Բայց երկար չվայելեց Պարսից եկեղեցիին այս խաղաղութիւնը. 10 տարի յետոյ Յազկերտ Ա. մոգերու դրդմամբ հանեց դարձեալ հրաման հալածել քրիստոնեաները. իր որդին՝ Վուամ Ե. գործադիրը եղաւ այս հրամանին⁴:

422ին, երբ Պարսից եւ Յունաց մէջ 100ամեայ խաղաղութեան դաշնադրութիւնը կը կնքուէր, պահանջեցին Հռովմայեցիք ի մէջ այլոց, որ Վուամ Ե. դադարեցնէ այս հալածանքը. թէեւ պաշտօնապէս խօսք տուաւ արքայից արքայն, բայց Պերոզ վկայի վկայաբանութենէն կը տեսնուի թէ, տեւեց զոնն 5 տարի մը (Hoffmann, 39. Labourt, 118):

Եղիշէ, ինչպէս ըսինք, ոչ միայն Շապուհի ժամանակներն նկատի ունի հոս, այլ եւ ամբողջ Ե. դարն եւ Չ. դարու առաջին 50ամեան: Պարսկաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածումը յատկապէս Ե. դարու ընթացքին ուժեղ եղաւ: Եւ արդէն Քուշանաց աշխարհի, Հարաւակողման Պարսկաստանի եւ Հնդկաց աշխարհի յիշատակութիւնները ցոյց կու տան, թէ հեղինակը կամ Մոզպետը Չ. դարուն կը բարբառի, եւ իւր «Ի լսելոյ» տեղեկութիւնները համաձուլած են Դ.—Չ. դարերուն անցքերը:

Քուշանաց աշխարհն նոյն է ըստ Եղիշէի

Հոնաց աշխարհին հետ: Չաքարիա հետորի անուամբ Եկեղեցական Պատմութիւնը⁵, որ գրուած է Չ. դարու առաջին կէսին, Հոնաց աշխարհի մէջ քրիստոնէական քարոզութիւնը տեղի ունեցած գիտէ Կալատի (488—531) օրով, երբ Հռովմէական երկիրներէն դերի բերուած քրիստոնեաները կը վաճառուին Հոներուն եւ հոն փոքրիկ համայնք մը կը կազմեն: Ապա կը հրաւիրեն Արանի (Աղուանից) եպիսկոպոսն Քարդուշտ, որ թարգմանի Մխիթար, որ առած հետը քանի մը քահանայ կ'անցնի ընդ դուռն Հոնաց եւ կը մկրտէ հոն գերիներէն շատերը, նաեւ Հոներէն մաս մը կը դարձնէ քրիստոնեայ: Երկու տարի ետքը Քարդուշտ եւ կը դառնայ Հոնաց աշխարհէն եւ իրեն տեղ կ'ուղարկէ Մաք անունով հայ եպիսկոպոս մը քանի մը քահանաներու հետ: Սա կը շինէ հոն աղիւսակերտ եկեղեցի մը եւ այլն:

Կը վկայէ զայս նաեւ Կողմաս Հնդկաչու (իրբ 547—549), թէ Չ. դարուն Բակարիայի, Հոնաց աշխարհի, Պարսկաստանի, Մարաստանի, Ելամացոց աշխարհի եւ բովանդակ պարսկական երկիրներու մէջ կը գտնուին մեծ թուով եկեղեցիներ (Topographia Christiana, III, էջ 179): Կը յիշուի 553ին ի Գեւան Նեստորական եպիսկոպոսանիստ աթոռ մը (Marquart, Eranšahr, 124—125): Աւելի պայծառ գաղափար կու տայ Նեստորական եկեղեցոյն սահմաններու վրայ 554ին Յովսէփ կաթողիկոսի գումարած ժողովին ներուսուր կէտերու վրայ (Braun, 161—163 էն): Ը. դարու վերջերը Տիմոթէոս Ա. (780—823) նոր թեմեր կը հիմնէ Պարսկաստանի հեռաւոր սահմաններու վրայ եւ քրիստոնէական քարոզութեան նոր ասպարէզներ տոնէական քանդամ Հնդկաստանի, կը բանայ մինչեւ անգամ Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Չինաստանի եւ Տմենի մէջ⁶: Մար Յիզտիրուզը, Կուստանի երէցն եւ քուրսիսկոպոսը, որ 781ին Սիւնդան-Փուր նշանաւոր նեստորական արձանագրութեան հեղինակն է, Բալխի երէցի որդին էր (հմմտ. J. Marquart, Osteuropäische Streifzüge, էջ

⁵ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, Leipzig 1899, էջ 254—256:
⁶ Հմմտ. O. Braun, Ein Brief des Katholikos Timotheus, I. ի թերթին Oriens Christianus. 1901, էջ 309—313: Հմմտ. եւ Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, էջ 217:

⁴ Հմմտ. Labourt, անդ, 105—118. P. Peeters, Une passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Sahin (Suenes) et Benjamin. Analecta Bollandiana, 28 (1909), էջ 399—415:

283 ծն.): Այս եւ նման բազմաթիւ տեղիք վկայ են, թէ Չ. եւ յաջորդ դարերուն ինչպէս տարածուած էր քրիստոնէութիւնն, զլիսաւորաբար Նեստորական քարոզիչներու ձեռք, Պարսկաստանի հեռաւոր սահմաններու վրայ: Եթէ Ե. դարու առաջին կէսին քրիստոնէից դոյութիւնը այս կողմերը չենք կրնար ուրանալ, բայց անոնց դարձանք շարժելու չափ աճումը նոյն դարուն ընդունիլ կարող չենք:

Քրիստոնէութեան մինչեւ Պարսկաստանի հարաւակողմն, մինչեւ ի Հնդիկս տարածումը հաւանօրէն Բարաղամի եւ Յովասափայ Հնդկաց թագաւորի Պատմութենէն եւ Ուարիթեանց վկայից վկայաբանութենէն (525) դիտէր Եղիշէ:

Ինչ որ Մոզպետը կը խոստովանի հոս, նոյնը ապա նաեւ Յազկերտ Բ. (= Սոսրով Ա.) կը կրկնէ: Ժամանակագրութեան համար կուսան կրնայ ծառայել այն հաւաստիացումն թէ «ընդ մերոյ աշխարհին շարժման եւ Արեւմուտք եւս մեծապէս շարժեցան եւ ամենայն Տաճկաստան ընդ նոսին խոռվեցան»: Անշուշտ հոս 339—379 Սասանեան հռովմէական կռիւներու մասին չէ խօսքը. որովհետեւ Հռովմայեցիք ոչ թէ քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար ոտք ելան, այլ ընդհակառակը այս կռիւներուն իրբեւ պատրաստութիւն սկիզբ առին հալածանքները: Ըստ ամենայն հաւանականութեան հոս Եղիշէ թեթեւ ակնարկութիւն մ'ըրած է Կալատի հալածանքներու մասին: Կալատ Նեստորականներու դրդմամբ սաստիկ կը հալածէր Միաբնեաները. ինչպէս Սիմոն Բեթ-Արշամացոյ տողերէն կը տեսնուի, Կալատ 7 միաբնեայ եպիսկոպոս իբրեւ հռովմէական պետութեան համակիրներ, բանտարկած էր Մծբին չարաչար, եօթը տարի յետոյ միայն կրցան ազատիլ անոնք շնորհիւ Եթովպացոց թագաւորին միջամտութեան: Իսկ Անաստաս Կայսր շատ անգամ դիմած է Կալատին, խնդրելու զիջողութիւն միաբնեայց հանդէպ (Nöldeke, Tab. 143 ծն.):

Նաեւ Հրէից յիշատակութիւնն յանուանէ նոյն ժամանակները կը մատնանշէ: Անոնց թէեւ Դ.—Ե. դարերուն երբեմն երբեմն բունցք ցուցուցած են արքայից արքաները (հմմտ. Nöldeke, Tab. 68—69 ծն.) բայց մասնաւորապէս խիստ գտնուեցաւ անոնց հանդէպ Պերոզի վարմունքը (անդ, էջ 118

ծն.): Այնպէս որ Կալատի հրովարտակը անոնց համար ալ ազատութիւն կը բերէր:

22. ՎՌԱՍ Ե = ՎՌԱՍ Ա.

Կը պատմէ Եղիշէ Գ. էջ 63—64, թէ արքայից արքան (խօսքը Յազկերտ Բ.ի մասին է), երբ լսեց թէ Հայաստան ապստամբած է, խոռվեցաւ. եւ պատճառն մոգերու հանդէպ քրիստոնէից անհանդուրժողութիւնն համարելով (որոնք զրգուած էին զինքը ճնշել հոն քրիստոնէութիւնը), ուղղեց անոնց այսպիսի արտայայտութիւններ.

«Ո՛չ ահա բազում ուսմունք են յաշխարհիս Արեաց. եւ իւրաքանչիւր պաշտամունք յայտնի են. ո՞ր երբեք նեղեաց պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան. մանաւանդ վասն օրինաց քրիստոնէութեանն, որպէս հաստատուն եւ ճշմարիտ կացեալ են յիւրեանց դեմին, նոյնպէս եւ առ մեզ լաւագոյն քան զամենայն կեշտան նոքա երեւեալ են: Եւ բիծ իսկ ոչ կարէ ոք դնել ընտրեալ օրինաց նոցա, որպէս եւ յարգեալ իօկ էին նոքա առ նախնեօք մերովք, գոր ես ինձն իսկ յիշեմ առ հարբն իմով՝ որ նստէր ի մեծ գահոյս յայտ: Յորժամ սկսաւ անդանել եւ քննել զամենայն ուսմունքս եւ հաստատութեամբ ի վերայ եհաս, առաւել վեհ գտանէր օրէնս քրիստոնէից քան զամենեւցուն. վասն այսորիկ մեծարեալք եւ պատուեալք շրջէին ի դրան արքունի, եւ առաւանդն պարգեօք երանիկք լինէին ի նմանէ, եւ համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն երկիր: Նաեւ որ գլխաւորքն էին քրիստոնէիցն, գոր եւ եպիսկոպոս անուանեն, ընծայից եւ պարգեւաց արժանիս առնէր գնասա, իբր հաւատարիմ ուստիկանս: Յանձն առնէր նոցա գեռաւոր մարգսն, եւ ոչ երբեք յալալ լինէր ի մեծամեծ իրացն արքունի: Եւ դուք զմի զայն երբեք ոչ յիշեցէք, այլ հանապազօր ճանճրացուցէք զլսելիս իմ, խօսելով զնոցանէ զամենայն շարութիւն» (Գ. էջ 63—64):

Քանի որ Յազկերտ Բ.ի բերանը դրուած են խօսքերս, «առ հարբն իմով» բառերը պիտի յարաբերեն անոր հայրը՝ Վուամ Ե.: Վուամ Ե. Գոր, Յազկերտ Ա.ի որդին էր, դահակալած 520—538: Կը պատմեն Սոկրատ (Պատմ. Եկեղ. է. 17—20), Թէոդորիտոս (Պատմ. Եկեղ. Ե. 37) եւ ուրիշներ, նաեւ Տաքարի (Nöldeke, Tabari, էջ 108) թէ Վուամ իւր թագաւորութեան երբ

կրորդ տարին յարձակում մը գործեց հռովմէական սահմանները (Միջագետք), բայց թէպէտ Բ. շուտով ընդառաջ դալով՝ վերահաստատուեցաւ խաղաղութիւնը (421—422)։ Սաղաղութեան պայմաններուն մէջ Հռովմայեցիք ներկայացուցած էին արքային նաեւ առանձին կէտ մը, որով կը պահանջէին որ յանձն առնէ Վուամ իւր հօր՝ Յազկերտ Բ. ի օրով քրիստոնէից դէմ յարուցուած հալածանքը, որ կը շարունակուէր դեռ նոյն սաստիկութեամբ, դադրեցնել։ Վուամ թէեւ ստորագրեց դաշինքը, բայց հալածանքները կը շարունակուէին, թէպէտ ոչ նոյն սաստիկութեամբ։ Անոնք տեւեցին նաեւ Յազկերտ Բ. ի օրով¹։

Ուստի անհաւատալի պիտի երեւայ թէ Յազկերտ Բ. ի բերնէն իւր հօր՝ Վուամ Ե. կրօնական քաղաքականութեան նկատմամբ նման դատաստան մ'ելած ըլլայ։ Հարկ է հետեւաբար յանձին արքայից արքայի ուրիշ դէմք մը փնտռել եւ ժամանակն ուրիշ դարումէջ ենթադրել։

Գարձեալ Խոսրով Ա. Անուշըրուանի դէմքը կը կարկառի մեր աչքին. անոր բերանը զնեղով վերոյիշեալ խօսքերը կը գտնեն անոնք իմաստ եւ ժամանակադրութիւն։

Պարսկական քաղաքականութիւնը հանդէպ քրիստոնէից առաջին անգամ փոփոխութիւն կրեց Պերոզի օրով (457—484)։ Նեստորականութիւնը, որ հռովմէական աշխարհին մէջ ենթարկուած էր հալածանքի, հող գտած էր Պարսկաստանի մէջ։ Բարձրմաս ստորի անոր եռանդուն քարոզիչն էր։ Այս բազմահնար անձը գրաւած էր իր վրայ Պերոզի ուշադրութիւնը։ Անոր շնորհիւ ձեռք բերած էր Մծբինի աթոռը, եւ նշանակուած մարզպան սահմանադաւառներու, ապա նաեւ անդամ այն յանձնաժողովին, որ պիտի որոշէր Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիոնի սահմանակից հողերու վիճակն սահմանները։ Այս եկեղեցական եւ քաղաքական տիտղոսներու շնորհիւ համոզեց Բարձրմաս արքայից արքայն, որ Պետութեան ներքին ուժեղացման եւ ապահովութեան նպատաւոր պիտի ըլլայ քաղաքական տեսակէտներէ, եթէ Նեստորականութիւնը, որ հալածուած էր հռովմէական երկիրներու մէջ, պաշտպանութիւն եւ տարածում գտնէ Պարսկաստանի մէջ։

Նեստորականութիւնը իւր վարդապետական կէտերու մէջ հիմնապէս կը խոստովէր այն միաբնեայ վարդապետութիւնն, զոր նոյն ատեն կը քարոզէր Չենոն հռովմէական արեւելքի մէջ։ Ասով Պարսկաստանի քրիստոնեաները մնալով հանդերձ քրիստոնեայ, պիտի հեռանային կրօնական խտրութեամբ Կայսեր հաւատքէն եւ միտութիւնն, զոր կը տածէին պարսկահայտակ քրիստոնեաները դէպի Կայսր, պիտի ուժանար։ Պերոզ դնահատեց իրեն տրուած խորհուրդը։ Բարձրմաս բարձրացաւ Մծբինի մետրապոլիտական աթոռը եւ գտաւ արքայից արքայի հովանաւորութիւնը։ Կը պատմէ Մարէ, թէ Պերոզ սաստիկ կը հալածէր «Սեւերեանները»՝ կ'աւելցնէ. ստոր վրայ Բար-Հերբէոս, թէ Բարձրմաս առած իրեն հետ զինուորներ, արշաւեց Բեթ-Գարմայի եւ Հղայար գաւառներն արիւնհեղութեամբ տարածելու հոն Նեստորականութիւնը. նոյն նպատակով մտաւ նաեւ հարաւային Հայաստան (Արդնարդիւն, ըստ Թովմա Արժրուենոյ), որ 421ի ժողովոյն որոշումներու համաձայն Մծբինի մետրապոլիտութեան կ'ենթարկուէր։ Եւ երբ Բարձրմաս, Ասորիներու Կաթողիկոսն, որուն հետ թշնամեցած էր Բարձրմաս, այս հալածանքներու մասին Կայսեր (Չենոնի) կը տեղեկագրէր, սահմանապահ զինուորներու միջոցաւ կը յաջողի Բարձրմասի ձեռք բերել նամակը եւ կ'ամբաստանէ զԲարձրմասի իրբեւ մասնիչ արքայից արքային, որ նոյնամայն կախել կը հրամայէ այն մատնեմատէն, որով կնքուած էր նամակը։ Նման միջադէպ մըն ալ կը պատմէ Թովմաս Արժրուենի, որուն համաձայն Բարձրմաս նաեւ Հայոց Քրիստափոր (= Գիւտ) կաթողիկոսի մէկ նամակն ուղղուած առ Կայսր, կը գրաւէ եւ կը հասցընէ Պերոզին։ Բարձրմասի մասին հմմտ. եւ վերը § 8:

Պերոզի այս քաղաքականութեան արդիւնքն է Վարդանանց կռուին ետքը խաղաղած Հայաստանի միւսանգամ դէնքի դիմելը։ Հայաստան մերժած էր Բարձրմասն իւր սահմաններէն. եւ կ'ապրէր Յունաց հետ միութեան մէջ Կայսեր հաւատքով։ Գիւտ կաթողիկոսի դէմ յարուցուած ամբաստանութիւններու գլխաւոր մէկ կէտն էր անոր կայսերական Բիւզանդիոնի հետ մշակած սերտ յարաբերութիւնը (Փարպ. 113)։

Պերոզի չարաչար մահն Հեփթաղներու

դէմ մղուած կռուին մէջ եւ անանկացած պետութեան դահին վրայ Վաղարշի բարձրացումը յանկարծական յեղափոխութիւն յառաջ բերած էր սասանեան քաղաքականութեան մէջ։ Վաղարշ ամէն գնով ուզեց խաղաղել Հայաստանը։ Այսպէս ձեռք բերաւ Վահան երկրին մարզպանութեան հետ այն ամէն ազատութիւնները, որոնց համար 451ին սուք ելած էր հայութիւնը։

Բայց խաղաղութեան այս օրերը երկար պիտի չվայելէր Հայաստան։ Վաղարշ (484—488) դահլիճեց եղած էր եւ պետութեան սանձը յանձնուած Կաւատի, Պերոզի որդւոյն։ Կաւատ մինչ Պարսկաստանի մէջ Մաղդակեանց ձեռք կու տար՝ խորտակելու համար պարսիկ աւագանոյն աղղեցութիւնը, ի Հայս կը ջանար միւսանգամ յարուցանել հին հարցը՝ Մաղդէական կրօնի քարոզութեամբ ճնշել քրիստոնէութիւնը²։ Վահան հարկ տեսաւ ազգովին դիմել դարձեալ դէնքի եւ պաշտպան կանգնել կրօնի ազատութեան։ Այս անգամ ալ Պարսկաստանի ներքին ընտանեկան կռիւնները նպաստեցին Հայոց։ Կաւատ դահաղուրկ հրատարակուած էր. եւ դահն իր եղբոր Ջամասպի յանձնուած։ Բայց Ջամասպի (496—501) ձեռքէն յաջողեցաւ Կաւատ օգնութեամբ Հեփթաղներու թագաւորին ետ առնել իշխանութիւնը։ Այժմ թէեւ ճնշած էր պարսիկ աւագանոյն ոյժը, բայց չէր հրաժարած իւր քաղաքականութիւնէն Հայաստանի նկատմամբ։ Կատիչները, Տամուրեանները եւ Արարները, որոնք սպառնալու էին Ջամասպի օրով, հեփթաղական ուժի առջև վախնալով, հպատակած էին։ Բայց Հայերը, որոնք չէին ուզած հնազանդիլ իր կամքին, փորձեց կրկին զինուորութեամբ նուաճել։ Կաւատ սակայն, ինչպէս կը գրէ Սուտն Յովսէ, «թէպէտ ի վիճակի էր իւր առաւելագոյն ուժով խոնարհեցնել հայկական ըմբոստութիւնը, բայց

² P. Martin, Chronique de Josué le Stylite ecrite vers l'an 515. Texte et traduction. Leipzig 1876. W. Wright, The chronicle of Josue the Stylite composed in Syriac a. D. 507 with translation into English and notes. Cambridge 1882. Ժամանակագրութեան հեղինակը Ամիդի քով գտնուած Չուինի վանքի կրէց մըն էր, եւ գրած է 494—506 տարիներու պատմական դէպքերը. անոնք՝ Յովսէ ըստ ամենայն հաւանականութեան անագան ժամանակի ծաղկաբաղի մը անունն է. հմմտ. Baumstark, Geschichte der syr. Lit., էջ 146: Կաւատի եւ Մաղդակեանց աղղբի մասին. հմմտ. A. Christensen, Le règne du roi Kuwadh I. et le comunisme mazdakite. København, 1925.

չուզեց ոչնչացնել զանոնք»։ Նկատի ունենալով, որ մտադիր է շուտով արշաւել Բիւզանդացոց երկիրները՝ «խոստացաւ անոնց, թէ ինքը կը հրաժարի միւսանգամ ստիպել զանոնք կրակի պաշտօն մատուցանել, եթէ համաձայնին իր զինակիցներն ըլլալ Հռովմայեցոց դէմ մղուելիք կռուին ժամանակ։ Անոնք թէեւ ախարայ՝ բայց համաձայնեցան արքայից արքայի առաջարկութեան, որովհետեւ կը վախնային անոր ուժին առջև»։

Այս դէպքերու մասին կը լռեն հայկական աղբիւրները։ Թերեւս Ղ. Փարպեցի իւր Գ. դրուագին վերջը, որ կը պակսի այժմ, խօսած ըլլար այս դէպքերու վրայ ալ յաւելուածաբար։ Կաւատի արշաւանքի (502—506) մանրամասնութիւնները թողով առ այժմ, նկատի առնենք Հայաստանի ներքին կրօնական խնդիրները։

Երկրին վարչութիւնը դեռ եւս Վահանի ձեռքն էր, մարզպանութեան տիտղոսով։ Հայ պատմագիրներէն իր յաջորդը կը նշանակուի եղբայրն Վարդ։ «Յետ Վահանայ կալաւ զիշխանութիւնն Վարդ պատրիկ եղբայր նորասակաւ ինչ ժամանակ եւ մեռաւ» (Սեր. 25)։ Յովհ. Գրասխանակերտցի (63) այս պայագատութիւնը կը նշանակէ տեղի ունեցած Մամուէլ Արժկեցի կաթողիկոսի օրով, որ ուղիղ չէ, վասն զի Կաւատի ժժ. տարւոյն (506) գումարուած Բարդէնի ժողովոյն ներկաներու թուին մէջ է «Վարդ Մամիկոնից տէր եւ Հայոց Մարզպան»³։ Նկատելով, որ Վարդ «սակաւ ինչ ժամանակ» միայն վարած է իշխանութիւնը, իր մարզպանութեան տարիները պէտք է դնել 504—508, այսու նաեւ Վահանի մահը 506էն յառաջ։

Յովսէի յիշած զինակցութիւնը, զոր կը կնքէ Կաւատ Հայոց հետ, պատահած պէտք է ըլլայ 502էն յառաջ, ուստի ճշգրտոյնս 501/2ին, պատերազմներու սկսուելէն յառաջ։ Ինչպէս Վաղարշէն, նոյնպէս Կաւատէն ստացած պիտի ըլլայ Վահան Հայոց մարզպանը կրօնի ազատութեան հրովարտակ։ Թէպէտ պատմագիրները այս կէտի վրայն լռութեամբ կ'անցնին, բայց Կաւատի նման մէկ թուղթը կը յիշատակուի է. դարուն Ներսէս Գ. Շինողի առ Կոստանդ կայսր գրած մէկ թղթին մէջ այսպէս.

«Մեր պանծացեալ ի լոյս աստուածաւոր թագաւորութեանդ՝ անչարժ մնացաք ի

³ Գիրք թղթոց, 42, 47, 48:

¹ Labourt, անդ 105—118: Տե՛ս ինչ ինչ նաեւ վերը §21:

մէջ չար եւ անօրէն թագաւորացն Պարսից զի յորժամ բարձին զթագաւորութիւնն եւ կորուսին զամենայն զօրս աշխարհին Հայաստանեայց եւ ի գերութիւն վարեցին զարս եւ զկանայս . իսկ ի մնացելոցն վերայ սուր եղեալ եւ շողացուցեալ՝ Չանացան դարձուցանել ի մոլորութիւն, այլ ոչ կարացին շարժել, նաեւ ամաչեցին եւս անօրէնք յանաւրէնութեան իւրեանց . մինչեւ հրաման տալ Կաւառայ արքայի եւ որդւոյ նորին Խոսրովու, եթէ իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս կալցէ՜ . եւ զՀայս նեղել ոք մի իշխեսցէ, ամենեքին մեր ծառայք են մարմնով . իսկ վասն հոգւոցն, որ զհոգին դատէ՝ նա դիտէ» (Սեր. 120 . հմմտ. եւ 123) :

Կրօնի այս ազատութեան շունչը կը զգացուի նաեւ Բարդէն Կաթողիկոսի 505 եւ 506ին գրած կրկին թղթերու մէջ, ուր համարձակ կը խոստովանին Հայք իրենց ի կրօնականս միութիւնը Հոռոմոց հետ : Թուղթը ուղղուած է «առ ամենայն եպիսկոպոսունս . . . եւ առ ամենայն հաւատացեալս Պարսից աշխարհի ուր ընդ Կաւառայ արքայից արքայի ընդ իշխանութեամբ» են (41) . եւ կը վերաբերին Միաբնեայ վարդապետութեան :

Գրութեան պատճառն հետեւեալն է . Միաբնեայք նեղուած նեստորականներէն կը դիմեն թագաւորին խնդրելու հովանաւորութիւն : Կաւառ կը պահանջէ Միաբնեայ ասորիներէն գրաւոր հաստատութիւն թէ Հոռոմոց եւ Հայոց եւ ուրիշ քրիստոնեայ ազգերու հետ նոյն է իրենց դաւանութիւնը : Առ այս Սիմէոն Բեթ-Արշամացին յանձն կ'առնէ անձամբ ներկայանալ մեծ եկեղեցիներու առաջնորդներուն եւ առնել անոնց գրաւոր վկայութիւնը . «Եւ վասն նորին համարձակութիւն առեալ թագաւորական հրովարտակ զԿաւատայ արքայից արքայի, յորում առեալ իշխանութիւն զի ըստ կամաց եւ խնդրոց ստուգութեան քրիստոնէութեան հաւատ յանձինս հաստատեսցէ ըստ կանոնի եւ գիտութեան աշխարհին Հոռոմոց եւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, եւ մի՛ վայրապար բանիւք եւ աւելորդ իմացուածովք խրամատեսցի եւ սահման առ ի Քրիստոս հաւատացելոց»⁵ :

Կաւատի հրովարտակը գտած է ապա

⁵ Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 60 :
⁶ Գիրք թղթոց, էջ 43 : Հմմտ. եւ Միքայէլ Ասորի, ed. Chabot, Բ, էջ 67 : Ե. Տէր-Մինասեան, Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցւոյ հետ, էջ 73—80 :

Սոսրովու հաւանութիւնը : Այս մասին գեղեցիկ վկայութիւն ունինք Արդիշոյի առ Ներսէս Աշտարակեցի (548—557) թղթին մէջ : Արդիշոյ ձեռնադրուած էր Ներսէսէն Սասնոյ միաբնեայ ասորիներու եպիսկոպոս . վերադարձին բախած է նեստորականներու թշնամական վերաբերմունքին . այս առթիւ կը գրէ առ Ներսէս .

«Ժողովեցան (Նեստորականք առ միմեանս, որպէս զի տացեն ընդ մեզ պատերազմ . խորհեցան ընդ միմեանս վասն իմ, եթէ զդա Հայոց կաթողիկոսին եւ եպիսկոպոսացն ձեռնադրեալ է միաբնութեամբ տանուտերաց եւ այլ իշխանաց աշխարհին . եւ պատուիրեալ է ընդ մեզ չհաղորդել . եւ արքայից արքայի (Սոսրովու Ա.) հրաման է, թէ Իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատ կալցի : Գուցէ յորժամ մեք ընդ դմա կուրիմք եւ խոսկեցուցանեմք, դա Հայոց գիտել տայ, եւ Հայք արքայից արքայի ցուցանեն եւ մեզ չարաչար աշխատութիւն հասուցանեն . եւ յայդ երկիւղէ լուցին եւ ոչ աշխատեցին ինչ զմեզ» (Գիրք թղթոց, 60) :

Թէ որքան զիջող էր Կաւառ Հայոց հանդէպ, կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ դէպքէն : 503ին, երբ Կաւառ գրաւեց Ամիդը եւ հրամայեց կոտորել բնակչութիւնը, ինչպէս կը պատմէ Զաքարիա հռետոր (էջ 109) «քրիստոնեայ զօրավար մը Հայաստան (Arrân) երկրէն խնդրեց թագաւորէն եւ փրկեց Քառասուն Մարտիրոսներու մեծ Եկեղեցի կոչուածն, որ լի էր մարդիկներով» : Այդ զօրավարն առանց տարակուսի Վահան Մամիկոնեանն էր, որ իրրեւ զինակից կը կոռէր պարսկական բանակին մէջ :

Ուստի արքայից արքայի բերանը դրուած վերոյիշեալ խօսքերը կարող էին միայն Սոսրով Ա. Անուշըրուանէն իւր հօրը Կաւատի մասին ըսուած ըլլալ : Առ այս ուշադրութեան արժանի են նաեւ արքայից արքային քրիստոնէից շնորհած ճոխութիւնները, զորոնք մի առ մի կը թուէ :

ա. (քրիստոնեայք) «մեծարեալք եւ պատուեալ շրջէին ի դրան արքունի . եւ առատաձեռն պարգեւօք երահիլք լինէին ի նմանէ, եւ համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն երկիր» : Պարսից արքունիքը Պերոզի օրերէն սկսեալ յաճախ կ'երթեւեկէին քրիստոնեաները . արքունի բժիշկները քրիստոնեաներ էին . արքունի խորհրդականներու թուին մէջ

նաեւ քրիստոնեաներ կը գտնուէին⁶ : Պարսկաստանի խորքերն իսկ հաստատուած էին եպիսկոպոսարաններ : «Երահիլք» բառին իմաստն անյայտ է : Նոր հայկազեան բառը կը համեմատուի է պարսկերէն ֆէրահ, ֆէրախ, ուրախ բառին հետ . Փորթուզալ փաշայ, Եղիշէ, էջ 315, ծան. 1, արար. բառի անդորր, խաղաղ (կեանք), շարունակ կերպով տրուած (պարէն) բառէն կ'ենթադրէ : Հ. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, «Երահ, Երահիլք» բառին տակ, կու տայ անոր «փառաւորուած, պատիւ գտած կամ ուրախ» իմաստը : Վիեննայի Թ. 971 կը կարդայ «Երահք» : Առանց տարակուսի հոս ազաւաղուած բառ մ'ունինք մեր առաջ . զոր պէտք է կարդալ կամ հ գրին և ընթերցուածով՝ Երանիլք (եւ կամ պահպանելով հ' լրացնել Երահիլք), ոչ սակայն «երանիլ երջանիլ» իմաստով, այլ Երանիլ, պարսկ. یرانی, իրանցի, պարսկաստանցի : Սերիոս երկիցս կ'անուանէ Նեստորականներու կաթողիկոսն «Երան կաթողիկոս» (էջ 29) եւ «Երան անուանեալ կաթողիկոս» (էջ 122), այս ինքն «Ասորեստանի, Արուաստանի, Սուսաստանի եւ այլոց աշխարհաց» նեստորական քրիստոնեաներու կաթողիկոս : Այս յորջորջանքէն զիւրաւ պիտի կազմուէր՝ «Երանիլ» անուան ձեւը . հմմտ. Սուս-իլ (Սուսաստանցի), Տաճ-իլ (Տաճկաստանցի), Արուայիլ (Արուաստանցի) են : Եթէ Երահիլ ձեւին հ նկատուի սկզբնական, հարկ է դարձեալ իրրեւ ազաւաղեալ ձեւ լրացնել՝ Երանշահ-իլ, որ նոյն իմաստը պիտի տար . ունինք Երան-շահ-իլ, Արան-շահ-իլ, Ապր-շահ-իլ (Ապարհայիլ) ձեւերը, որոնք միջին պարսկերէնի ազդեցութեամբ կազմուած են (հմմտ. հին ձեւը՝ չին-աշխարհ-իլ) :

բ. «Նա եւ որ զլիւաւորքն էին քրիստոնէիցն, զոր եւ եպիսկոպոս անուանեն, ընծայից եւ պատարագաց արժանիս առնէր զնոսա : Եւ իրրեւ հաւատարիմ ոստիկանս՝

⁶ Այս եւ նման ճանաչութիւններով ինչպէս Բարձումա († 492 կամ 495), նոյնպէս ուրիշ ասորի կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ հաճոյացած են իրրեւ հաւատարիմներ՝ արքայից արքաներուն, յատկապէս Պերոզին եւ Կաւատին, նաեւ Սոսրով Ա.ին : Այսպէս իւրեւ մեծ վստահութիւն Կաւատի արքունիքը ունէր հոն ճոխութիւն նաեւ Երա կաթողիկոսն . եւ Պոզոս կաթողիկոսը արժանացած էր Սոսրով Ա.ի շնորհքին, սրովհետեւ հայթհայթած էր արքունի բանակին ջուր այնպիսի ժամանակ մը, երբ մատնուած էր զօրք ծառայի (Labourt, 155—161) :

յանձն առնէր նոցա զհետաւոր մարզան» : Մ. Փորթուզալ փաշա կը ծանօթագրէր հոս . «Օտար պատմագրաց մէջ յիշատակութիւն մը չգտանք, որ Վոսալ այդպիսի հետաւոր մարզեր յանձնած ըլլայ եպիսկոպոսաց» (էջ 315, ծան. 2) : Բայց մենք տեսանք վերագոյն, որ Պերոզ, Կաւատի հայրը յանձնած էր Բարձումայի Մծբինի սահմանազաւառներու մարզպետութիւնն կամ ոստիկանութիւնը (Braun, 59—83) . նման դէպքեր անշուշտ կրկնուեցան Կաւատի օրով ալ, երբ նեստորականութիւնը աւելի ընդարձակ նուաճումներ ըրաւ պետութեան ամէն կողմերը :

(Շարունակելի) . . . Ն. ՆՅՆՆՆՆ

ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆՔ

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն) :

Յամենայն դէպս նոյն շաւղով կրնան մեզի հասած ըլլալ այն բառերն ալ, որոնք նախնարար առլիւրական են : Ինչպէս արդէն ըսուեցաւ՝ շատ կանուխէն մեռած լեզուս տիրող կը մնար բեւեռագրական լեզուաց մէջ անով որ իւր բառերն ու պարբերութիւնները կը գործածուէին իբր գաղափարանիշներ, որոշիչներ են, եւ անոր համար գատնք կը գտնենք Բարեւոնէ եւ Նինուէէ դուրս ալ, օրինակ Հաթերու քով, եւ աւելի նուազ չափով՝ նաեւ Ուրարտեանց քով : Այսպէս բուն սումերական է անագ, զոր յիշեցինք, որ կը գտնուի ի վերջոյ ուրիշ լեզուներու մէջ ալ : Բայց ըստ երեւութի միայն հայերէն մնացած է՝ ոսկի, սումեր. guški(n) . — կայ նաեւ ֆիններէն waski որ կը նշանակէ «պղինձ» : Արդ guški գտնէ իբր գաղափարանիշ կայ նաեւ Ուրարտեանց քով . եւ այս լեզուէն թերեւս մեկնուի հայերէնի մէջ բառակցրանց տառի անկումը : Յամենայն դէպս նոյն իսկ վերջին պարագան կը ցուցնէ թէ հայ բառն ուղղակի սումերականէն չէ : Նոյն պատճառաւ ուղղակի չէ նաեւ հայ կապար, սում. abar, եւ այս վերջին ձեւով կը գտնուի սե-